

HUMANİTAR VƏ SOSIAL ELMLƏR

UOT 316.33

Qənimət Səfərov

*Azərbaycan Əmək və Sosial Münasibətlər Akademiyası,
i.e.d., professor,
e-mail: seferov.qenimet@aesma.edu.az
<https://orcid.org/0000-0001-7291-8572>*

Səbinə Sadıqova

*Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti,
i.f.d., assistent,
e-mail: sabina-w@mail.ru
<https://orcid.org/0000-0002-0752-5630>*

AZƏRBAYCANIN İŞĞALDAN AZAD OLUNMUŞ ƏRAZİLƏRİNDƏ İQTİSADI-EKOLOJİ-SOSIAL MƏSƏLƏLƏRİN HƏLLİNƏ DAİR

Müstəqilliyin ilk illərində respublikada daxili çəkişmələr, ittifaq respublikaları ilə iqtisadi əlaqələrin qırılması ölkədə tənəzzül yaratmışdır. Məhz belə bir vaxtda ikinci dəfə hakimiyyətə gələn Ulu Öndər Hərdər Əliyev ölkə iqtisadiyyatını necə dirçəltmək lazımdır sualı qarçısında qaldı. Uzun illər Azərbaycan Respublikasına rəhbərlik etmiş bir şəxs kimi Hərdər Əliyev bu sualın cavabını neft sənayesinin inkişaf etdirilməsində tapdı. Belə ki, bu sənaye sahəsində infrastruktur qisməndə olsa qalmışdır və orada yüksək ixtisaslı kadrlar fəaliyyət göstərirdi.

Ölkənin inkişafına mənfi təsir göstərən mühiim və həmdə böyük amil isə mənfur Ermənistanın Dağlıq Qarabağda işğalçılıq siyasətini həyata keçirmək üçün ərazilərimizin işğal edilməsi idi.

Məqsəd – işğaldan azad olunmuş ərazilərdə mövcud olunmuş iqtisadi potensiala nəzər salmaq, əldən verilmiş imkanlar və postkonflikt şəraitində quruculuq işlərinin istiqamətlərini müəyyənləşdirməkdir.

Metodologiya – tarixi, qruplaşdırma, müqayisə metodlarından istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın nəticələri – işğal zonalarında mövcud olmuş iqtisadi potensialın bərpa edilməsi, onun Azərbaycan iqtisadiyyatının inkişafına təsiri istiqamətləri və bu ərazilərdə görülməsi vacib olan məsələlər müəyyən edilmişdir.

Açar sözlər: *Azərbaycan Respublikası, işğal, Dağlıq Qarabağ və ətraf rayonlar, əldən verilmiş imkanlar, torpaqların işğaldan azad edilməsi*

Giriş

Azərbaycan Respublikası 1918-ci ildə mayın 28-də yaranmış və qısa zaman müddətində fəaliyyət göstərmiş, müstəqilliyini 1991-ci ilin 18 oktyabrında bərpa etmişdir. Müstəqilliyini elan edərkən Azərbaycanın ərazisi 86.6 min kvadrat kilometr olmuş, bunlardan 12% meşələr, 1,7 % su hövzəsi, 54,9 % yararlı torpaqlar (o cümlədən 31,1% otlaq və biçənəklər), 31,4 % isə sair torpaqlar təşkil etmişdir.

Həm keçmiş ittifaq dövründə, həmdə müasir dövrdə Azərbaycan aqrar-sənaye ölkəsi

kimi fəaliyyət göstərmişdir. Bununla belə Azərbaycanın inkişaf tarixində neft sənayesinin rolu çox böyük olmuş, ikinci dünya müharibəsi dövründə cəbhədə qazanılan qələbənin reallaşmasında ölkəmizin neft sənayesi müstəsna rol oynamışdır.

Müstəqilliyinin ilk illərindən ölkədə aparılan islahatlar nəticəsində Azərbaycan artıq investisiya alan ölkədən, investisiya qoyan ölkəyə çevrilmiş, dünya iqtisadiyyatına inteqrasiya etmişdir. Bütün bunlar isə qeyri-neft sektorunun inkişafına rəvac vermişdir. Keçmiş ittifaqın süqutu başqa respublikalar kimi Azərbaycanda yan keçməmiş, onun iqtisadiyyatında tənəzzül səbəb olmuşdur. Beləki, ittifaq dövründə elə bir idarəetmə üsulu qurulmuşdurki, faktiki olaraq heç bir respublika sərbəst yaşaya bilməzdi. Yəni iqtisadiyyatın planlaşdırılmasında bütün respublikaların bir-birindən asılı omlası prinsipi “gizlicə” olaraq həyata keçirilmiş, bu isə müstəqilliyin ilk illərində çox böyük çətinliklərə gətirib çıxarmışdır.

İnkişafa aparan yol

Müstəqilliyin ilk illərində həm də ölkədaxili çəkişmələr də tənəzzülün dərinləşməsində böyük rol oynamış, kritik bir situasiya yaranmışdır. Bu situasiya həm də onunla şərtlənirdiki Azərbaycanda mövcu olan və ölkə iqtisadiyyatının inkişafında mühüm rol oynayan neftməşinqayırma sənayesi də iflic vəziyyətinə düşmüşdür. Beləki bu sənaye sahəsinin məhsulları keçmiş ittifaqın neft rayonlarının bu məhsullara olan tələbatlarının 75-85 % -ni ödəməklə, həm də digər neft hasil edən ölkələrə ixrac olunurdu.

Daxili didişmələrin dərinləşməsi, tənəzzülü dahada qaçılmaz edir, ölkənin müstəqilliyi artıq şübhə altına düşürdü. Azərbaycanda milli valyutanın qiymətdən düşməsi, iqtisadi əlaqələrin qırılması da iqtisadiyyatın staqnasiyasını şərtləndirirdi.

Bütün bunlarla yanaşı yüz illərin bir müdhiş problemidə ölkəni çıxılmaz vəziyyətə salmışdır. Beləki, ermənilərin “dənizdən-dənizə” ideyasının “reallaşdırılması” xülyası baş qaldırmış, rus ordusunun köməyi ilə Azərbaycanın Dağlıq Qarabağ və onun ətrafındakı rayonlar işğal olunmuş, bu isə müstəqil ölkəmizin fəaliyyətini şübhə altına qoymuşdur.

Müstəqilliyin ilk illərində mənfur ermənilərin işğalçı siyasəti nəticəsində Azərbaycanın torpaqları zəbt edildi və oradan azərbaycanlılar qovuldu. Azərbaycanın son tarixində bu ərazilərə Qazax rayonuna aid kəndlər, Naxçıvan Muxtar Respublikasının bir kəndi, birdə Dağlıq Qarabağ və onun ətrafındakı 7 rayon daxil idi.

Məlumdur ki, Azərbaycan Respublikasının iqlim şəraiti, onun ərazilərində kənd təsərrüfatına aid bütün işləri görməyə imkan verir. Beləki, bu torpaqlar çox münbit və yararlıdırlar. İşğal olunmuş ərazilərimizdə həm kənd təsərrüfatı, həm də sənayenin inkişaf etdirilməsi üçün bütün lazımı ehtiyatlar mövcuddur. Bəs bu torpaqların işğalı Azərbaycanı hansı imkanlardan məhrum etmişdir?

Məhz belə bir vaxtda ikinci dəfə ölkə rəhbərliyinə gələn Ulu öndər Heydər Əliyev “haradan başlamalı?” sualına neft sənayesindən başlamalı kimi cavab verdi.

Onun yaradıcısı və memarı olduğu “Yeni neft siyasəti” 1994-cü ildə rallaşdı və “Əsrin müqaviləsi” kimi tarixə daxil oldu. Bu strategiyanın reallaşdırılması ölkəyə nə verdi? Hər şeydən əvvəl ölkə iqtisadiyyatının inkişafının əsasını qoydu. İkincisi, bu müqavilə müxtəlif aparıcı dövlətlər arasında bağlandı və onlar düz və dolayısı ilə ermənilərin bizə olan yersiz ərazi iddiaları haqqında məlumatlı oldularki, bu da özünü sonralar biruzə verdi. Üçüncüsü, bu müqavilənin reallaşdırılması sonradan neft sənayesində onlarla yeni müqavilənin başlanmasını şərtləndirdi. Dördüncüsü, dünya ölkələrinin Azərbaycana marağı artdı və iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrinə investisiya axını başladı. Bəşincisi, Azərbaycan dünyaya investisiya cəlbəediciliyinə malik bir ölkə kimi tanındı. Altıncısı, neftdən gələn neft-dollar ölkə iqtisadiyyatının digər sahələrinə, sosial məsələlərin

həllinə, çoxsaylı qacqın və köçkünlərin problemlərinin qisməndə olsa həllinə yönəldi. Yeddincisi, Azərbaycan bu gəlirlərdən istifadə edərək əvvəllər öz mütəxəssislərimiz tərəfində kəşf edilmiş, lakin müvafiq avadanlıqların olmaması ucbatından istismar edə bilmədiyimiz, Xəzər dənizinin dərin sulu qatlarının mənimsənilməsinə gətirib çıxardı. Neft-dolların Dövlət Neft Fondunda yığılması ölkənin çoxsaylı problemlərinin həllində mühüm rol oynadı.

Bütün bunlar ölkə iqtisadiyyatının inkişafı üçün çox zəruri idi, lakin həlledici deyildi, beləki iqtisadiyyatın təkə neftdən asılı olması dünyanın müasir inkişaf meyllərinə uyğun deyildir. Məhz bu asılılığın aradan qaldırılması üçün ölkə başçısı iqtisadiyyatın diversifikasiyası (şaxələnməsi) məsələsinin həll edilməsini prioritet kimi qarşıya qoydu. Bu problemin həlli istiqamətində xeyli işlər həyata keçirildiki bunlardan ən əsası “Strateji yol xəritələrinin” hazırlanması idi. Bu xəritələr iqtisadiyyatın bütün sektorlarını əhatə edir və onu reallaşdırılması ölkədə dayanıqlı iqtisadiyyatın davamlı inkişafa keçməsinə təmin etməlidir. Strateji xəritələrə uyğun olaraq sənaye parkları və məhəllələrinin yaranması, yeni sənaye müəssisələri və logistik mərkəzlərin fəaliyyətə başlaması, aqrobiznesin inkişafı və digər məsələlər qisməndə olsa reallaşır. Ölkədə aparılmış və aparılan iqtisadi islahatlar bütövlükdə makrosəviyyədə sabitləşməni, rəqabətqabiliyyətli iqtisadiyyatın qurulmasını şərtləndirir. Bununla belə Azərbaycan iqtisadiyyatının inkişaf meyllərinə zərbə vuran bir böyük məsələ isə Dağlıq Qarabağ və onun ətrafındakı işğal olunmuş rayonların iqtisadiyyatının bütövlükdə nəzərə alınmaması idi.

İşğal faktı və postkonflikt inkişaf

Mövzuya keçməmişdən əvvəl göstərəkki, keçən əsrin 80-cı illərinin axırında Azərbaycan iqtisadiyyatı nə ilə səciyyələnirdi. Mərkəzi Statistika Komitəsinin məlumatlarına əsasən 1988-ci ildə Milli gəlirin 40%-dən çoxu sənaye sektorunun payına düşürdü, beləki, həmin il ölkədə fəaliyyət göstərən 1005 sənaye obyektindən 52,63 %-i (yəni 529-u) ağır sənaye, 20,5%-i (yəni 206-sı) yüngül, 26,17%-i (yəni 263-ü) kənd təsərrüfatı ilə bağlı ərzaq məhsulları istehsal edən, 0,7%-i (yəni 7-i) digər müəssisələrə aid idi. Bununla yanaşı, başqa sektorlarda nəzərə alaraq keçən əsrin 90-cı illərinin əvvəlində işləyən müəssisələrdən 3800-ü 1995-ci ildə fəaliyyətini dayandırmışdır. Həmçinin, müstəqilliyin ilk illərində keçmiş ittifaq respublikaları və sosialist düşərgəsi ölkələrinin neftmaşınqayırma avadanlıqlarına olan tələbatlarının

70-85 %-ni təmin edən ölkəmizin neftmaşınqayırma sənayesi də tənəzzülə uğradı. Neft sənayesinin inkişafında da müəyyən geriləmələr oldu, bütün bu geriləmələr həmçinin emal, yüngül, yeyinti sənaye sahələrində də baş verdi. Müstəqilliyimizin ilk illərində Azərbaycanın əsas sektorlarından olan kənd təsərrüfatının inkişafında da geriləmə meyli müşahidə olunurdu.

Bütün bunlar ölkənin “özünəməxsus” olan problemlərdir, lakin özümüzdən asılı olmayan problemlərdə mövcud idi. Beləki, mənfur ermənilərin ölkəmizə ərazi iddiaları davam edir, onlar 90-cı illərin əvvəlində rus qoşunlarının bilavasitə iştirakı ilə bir sıra rayonlarımızı işğala məruz qoyaraq zəbt etmişdilər. Birləşmiş Millətlər Təşkilatının (BMT) 4 Qətnaməsi və digər Qurumların bizim ərazi bütövlüyü çərçivəsində bu problemin həllinə dair qəbul etdikləri heç bir sənədə erməni separatçıları məhəl qoymur, dünya birliyi də özünü “görməməzliyə” vururdu.

Ölkə Prezidenti mərhum Heydər Əliyevin bütün səylərinə baxmayaraq təcavüz davam edirdi. Nəhayət Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, Ali Baş Komandan İlham Əliyev bu istiqamətdə xeyli işlər görsədə mənfur düşmən heç cür razılığa gəlmirdi. Bütün bunlar yeni bir situasiyanın yaranmasını şərtləndirirdi: 1920-ci ilin 28 sentyabrında düşmən

təmas xəttində təxribat törətdi və buna cavab olaraq Ali Baş Komandan “Əks əməliyyat” keçirmək üçün Silahlı Qüvvələrin Komandanlığına tarixi əmr verdi. Vətən müharibəsi dövründə Ali Baş Komandan Dünyanın bir sıra aparıcı dövlətlərinin televiziya kanallarına onlarla müsahibə verdi, bizim haqq işimizin məğzini onlara çatdırdı. Vətən müharibəsi 44 gün davam etdi və düşmən layiqli cəzasını alaraq məğlub oldu. Məhz müharibənin bitməsi Dağlıq Qarabağ və onun ətrafındakı işğaldan azad olunmuş torpaqlarda hansı işlərin görülcəyini qarşımızda qoyur.

Azərbaycan iqtisadi baxımdan Abşeron, Gəncə-Qazax, Naxçıvan, Şəki-Zaqatala, Lənkəran, Quba-Xaçmaz, Aran, Yuxarı Qarabağ, Kəlbəcər-Laçın və Dağlıq Şirvan olmaqla on regiondan ibarətdir. Yuxarı Qarabağ İqtisadi Regionu: Ağdam, Tərtər, Xocavənd, Xocalı, Şuşa, Cəbrayıl, Füzuli inzibati rayonları və Xankəndi şəhərindən ibarətdir. Kəlbəcər-Laçın İqtisadi Regionu isə Kəlbəcər, Laçın, Qubadlı və Zəngilan rayonlarını əhatə edir [4,s.152, 165]. Hazırda bu bölgələrdə iki iqtisadi region: Qarabağ və Şərqi Zəngəzur yaradılmışdır. Bu məqalədə məhz axırıncı İqtisadi Regionlar haqqında danışacağıq.

Ölkə Prezidentinin dediyi kimi, Beynəlxalq ekspertləri də dəvət etməklə işgalla əlaqədar olan ərazilərimizdə Azərbaycana dəyən ziyanın qiymətləndirilməsi həyata keçiriləcəkdir. Bu qiymətləndirmənin nəticəsi Beynəlxalq Məhkəmədə Ermənistanla qarşı qəbul olunacaq qərarlarda öz əksini tapacaqdır. Odurki burada biz hər hansı konkret rəqəmlər deyil, ümumi halda dəyən ziyandan danışacağıq. Bu qiymətləndirməni gözləmədən fikrimizcə, aşağıdakılara nəzər yetirilməsi vacibdir. Beləki, Ermənistan bu illər ərzində işğal etdikləri torpaqlara maddi, ekoloji, mənəvi ziyanlar vurmuşdur.

Bu ərazilər işğal altında olarkən, orada yerləşən ev təsərrüfatı, kənd təsərrüfatı, sənaye, turizm və s. sahələrə ciddi ziyan vurulmuşdur. Beləki, işğal dövründə bu obyektlər “əldən verilmiş imkanlar” a məruz qalmış, bu təsərrüfatlara aid gəlir (mədaxil, mənfəət) ermənilər tərəfindən mənimsənilmişdir. İşğal dövründə həmin ərazilərdə yerləşən 8376 yaşayış məntəqəsi ermənilər tərəfindən darmadağın edilmiş, talan olunmuşdur. Belə ki, həmin təsərrüfatlarda yaşayan soydaşlarımıza məxsus olan evlər, onlara aid ev ləvazimatları, mal-qara və quşlarını ermənilər mənimsəmiş, keçən dövr ərzində bu təsərrüfatlardan həmin vətəndaşlarımıza gəlir daxil olmamış, bu isə dolayısı ilə onların istehlak tələbatlarının ödənilməməsi ilə bir başa dövlət büdcəsinə daxil olmaları azaltmışdır. Bunu orada fəaliyyət göstərən sənaye müəssisələri. Turizm obyektləri üçün də demək olar.

Azərbaycan iqtisadiyyatında mühüm rol oynayan on iqtisadi regionu fərqləndirirlər: Abşeron, Gəncə-Qazax, Şəki-Zaqatala, Dağlıq Şirvan, Aran, Naxçıvan, Lənkəran, Quba-Xaçmaz, Yuxarı Qarabağ, Kəlbəcər-Laçın. Tədqiqat obyektimiz üçün maraq doğuran isə axırıncı iki iqtisadi regiondur.

Yuxarı Qarabağ iqtisadi rayonuna Ağdam, Tərtər, Xocavənd, Xocalı, Şuşa, Cəbrayıl, Füzuli inzibati rayonları daxildir və bunlardan Cəbrayılın Cocuq Mərcanlı kəndi, Ağdam və Füzulinin bəzi kəndlərinin çıxmaq şərtilə bütün ərazi erməni işğalçıları tərəfindən zəbt edilmişdir. Bu regionun əsas məşğuliyyəti heyvandarlıq, üzümçülük, meyvəçilik, tütünçülük, buğda istehsalı və s. kənd təsərrüfatı məhsulları təşkil edir. Bununla bərabər bu regionda arıçılıq, baramaçılıq istahsalı və sənaye məhsullarının istehsalı da xarakterikdir.

Kəlbəcər-Laçın iqtisadi regionuna Kəlbəcər, Laçın, Zəngilan və Qubadlı rayonları daxildir. Bu regionun ərazisi 6500 kvadrat kilometr və ya respublika ərazisinin 7,5 faizini təşkil edir. Bu iqtisadi region müxtəlif təbii sərvətlərlə məşhurdur: qızıl, mərmər, civə, kobalt, inşaat daşları və s. Burada qida və yüngül sənaye səciyyəvidir.

Bu iqtisadi regionlar təkcə sadaladıqlarımızla zəngin deyildir. Burada böyük potensialı olan dağ çayları, mineral sular, meşə massivində vardırki, bu da regionun iqtisadi potensialını xarakterizə edir. Bu regionun ixtisaslı kadrları, onların əmək qabiliyyəti də

iqrisadi potensialın ayrılmaz hissəsidir.

Bu rayonların iqtisadi fəaliyyət növlərinə diqqət edək. Kəlbəcər rayonu 1930-cu ilin avqust ayının 8-də inzibati rayon statusu almış və 1993-cü ildə ermənilər tərəfindən işğal olunmuşdur. Hesablamalara görə işğal nəticəsində Kəlbəcərə milyard manatlarla ziyan dəymişdir. Kəlbəcərin ərazisi 3064 km², əhalisi 77003 nəfər, əhalinin bir kvadrat kilometrə düşən sıxlığı 39,66 nəfər/km², kişilərin sayı 38396, qadınların sayı 38607 nəfər, müharibədə 511 nəfər öldürülmüş, 321 nəfər əsir götürülmüş və ya itkin düşmüş. Şəhid ailələrinin sayı 488 ailə, Qarabağ qazilərinin sayı isə 75 nəfərdir. Kəlbəcərdə meşə örtüyü çox böyük ərazini əhatə edir, ərazisindən Tərtər çayı axmaqla aşağıdakı adda heyvanlar mövcuddur: dağ keçisi, cüyür, qonur ayı, çol donuzu, daşlıq dələsi, ular, toğlugötürən, qartal və s. Kəlbəcərin zəngin bitki örtüyü vardır: enliyarpaqlı meşələr (bura daxildir: palıd, fıstıq, vələs), meşə-çöl bitkiləri, alp və subalp çəmənlikləri. Kəlbəcər faydalı qazıntıları ilə də məşhurdur: qızıl, civə, qum, çınqıl, mişar daşı, mineral sular.

Kəlbəcərin iqtisadiyyatı aşağıdakılarla səciyyələnir:

- ehtiyatı 112,5 ton təşkil edən, istismar edilən Söyüdlü (Zod) qızıl yatağı,
- ehtiyatı 13 ton olan Ağduzdağ və Tutxun qızıl yataqları,
- Ağyataq, Levçay, Çorbulaq yataqları- ehtiyatı 850 ton,
- Qamışlı və Ağqaya yataqları- ehtiyatı 200 tondan çox,
- mişar daşı istehsalı üçün yararlı olan, ehtiyatı 10941 min m³ olan Kilsəli yatağı,
- kərpic istehsalı üçün yararlı olan, ehtiyatı 1312 min m³ olan, Keşdək gil yatağı,
- Çəpli qum-çınqıl qarışığı yatağı – ehtiyatı 4473 min m³,
- ehtiyatı 1756 min m³, əla dekorativliyə malik olan 4 mərmər oniksi,
- nefroid yatağı - ehtiyatı 801 ton,
- ehtiyatı 2337 ton olan 1 obsidian Dərə düzü yatağı,
- ehtiyatı 1067 min m³ olan 1 listvenit yatağı,
- çox məşhur olan və Kəlbəcərə dünya şöhrəti gətirmiş Yuxarı İstisu, Aşağı İstisu, Keşdək, Qarasu, Tutxun, Mozçay, Qoturlusu, ehtiyatı 3093 m³/gün olan mineral su yataqları.

Kəlbəcər öz geologiyası ilə də məşhurdur, beləki, ərazidə Yura, Təbaşir, Paleogen, Neogen və Autropogen çökmə, vulkanogen çökmə, vulkanik suxurlar geniş yayılmışdır.

Kəlbəcərdə əkinçilik və heyvandarlıq geniş təşəkkül tapmış, həmçinin 1980-ci ildə İstisu bulağının üstündə kurort və mineral su doldurma zavodu tikilmiş, onun istehsal gücü 800 min litr/gün təşkil edirdi. Kəlbəcərin ərazisində 2 İstisu sanatoriyası fəaliyyət göstərirdi, burada da ildə 50 min nəfərdən çox insan müalicə olunurdu. İşğaldan əvvəl Kəlbəcərdə 97 məktəb, 4 uşaq bağçası, 116 kitabxana, 43 klub, 42 mədəniyyət evi, Tarixşünaslıq muzeyi, 9 xəstəxana, 75 tibb məntəqəsi, 23 ambulatoriya, 9 aptek, yüzlərlə inzibati bina, minlərlə mənzil, 100 min baş qaramal, 500 min baş qoyun-quzu, yüzlərlə maşın, texnika və s. talan edilmişdir.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin müvafiq Fərmanı ilə Ağdərə rayonunun əksər hissəsi Kəlbəcərə verilməmiş və 57 kəndi əhatə edir. Bu ərazinin faydalı qazıntıları: Mehmana polimetal yatağı və gipsdən ibarətdir. Ərazidən 2 çay: Tərtər və Xaçın çayı axır. Tərtər çayı üzərində 1976-cı ildə Sərsəng su qovşağı inşaa edilmiş, anbarda suyun həcmi 560 min m³ olmaqla, işğaldan əvvəl ildə 125 mln kvtsaat elektrik enerjisi verirdi. Bu su anbarının hesabına düzən Qarabağ və dağətəyi zonanın 120 min hektar sahəsi suvarılırdı. Ağdərənin 76 min hektarı, daha doğrusu ərazinin 44 %-i meşəlikdir. Burada taxılçılıq, üzümçülük, heyvandarlıq, tütüncülük inkişaf etmişdir.

Laçın rayonunun ərazisi 1883 km², əhalisi 65430 nəfər, işğaldan əvvəl rayonda 217 mədəniyyət müəssisəsi, 142 səhiyyə obyektini, 133 ümumtəhsil məktəbi, 1 orta texniki peşə

məktəbi, 5 məktəbəqədər müəssisə, 5 musiqi məktəbi, 1 internat məktəbi, 1 rabitə müəssisəsi fəaliyyət göstərirdi. İşğaldan əvvəl Laçında 1 ədəd avtovoz, 82 avtobus dayanacağı, 2130 km avtomobil yolları, 92 körpü, 1187 km su kəməri, 33 su anbarı, çamaşırxana, 15 km-lik mərkəzi kanalizasiya xətti, 20 km istilik şəbəkəsi, 14 hamam, 8 yanacaq doldurma stansiyası, 1020 km radio-telefon kommunikasiya xətləri, 3 ədəd televiziya stansiyası mövcud olmuşdur. Laçın rayonunda toxuculuq sənəti geniş təşəkkül tapmış, danyada məşhur olan “Qasımuşağı” xalçası məhz bu rayona məxsusdur. Laçın rayonunun əhalisi 65507 nəfərdir və ilkin hesablamalara görə erməni işğalı nəticəsində bu rayona dəymiş ziyan 7,1 mlrd AB, dolları təşkil edir.

Zəngilan rayonunun ərazisi 707 km² təşkil edir və bu rayonun ərazisindən Həkəri, Oxçu, Bəsit, Araz çayları axır. Zəngilan rayonu aşağıdakı faydalı qıntıları ilə məşhurdur: tikinti daşı, əhəng xammalı, qızıl, qara mərmər. İşğaldan əvvəl Zəngilan rayonunda 66 məktəb bunlardan: 39 orta, 15 əsas (səkkizillik), 12 ibtidai məktəbfəaliyyət göstərmiş və burada 5852 nəfər şagird təhsil almış, 1280 nəfər müəllim işə çalışmışdır. Zəngilanda işğaldan əvvəl 21 dəmiryol müəssisəsi, 6 dəmiryol voğzalı, 29 kolxoz-sovxoz, 1 arıçılıq təsərrüfatı, 4 kooperativ, 3 kəndli fermer təsərrüfatı fəaliyyət göstərirdi. Zəngilanın Bəsitçay hövzəsində dünyada məşhur olan unikal təbii çinar meşəsi var idi.

Qubadlı rayonunun əsası 1933-cü ildə qoyulmuş, əhalisi 37433 nəfər təşkil edirdi. Qubadlının ərazisindən Bazarçay (Bərgüşad), Həkəri, Kiçik Həkəri, Meydan dərəsi çayları axır. İşğaldan əvvəl Qubadlıda 1 şəhər, 93 kənd, 31 inzibati-ərazi dairəsi, 115 iri və orta müəssisə, 11 məktəbəqədər uşaq müəssisəsi, 56 ümumi təhsil məktəbi, 1 texniki peşə məktəbi, 4 xəstəxana və tibb müəssisəsi, 111 mədəniyyət ocağı var idi.

Qubadlı rayonunun iqtisadiyyatı taxılçılıq, heyvandarlıq, tütüncülük, baramaçılıq və üzümçülük olmuş, rayonda 31 süd-əmtə ferması, üzümün ikin emalı üzrə 2 zavod, yağpendir və asfalt zavodu, inkubator-quşçuluq fabriki, balıqyetidirmə vətəgəsi, daş karxanası, mərmər sexi, “Neftqazavtomat” təcrübə zavodunun filialı olmaqla, bütövlükdə rayonda 62 idarə və müəssisə fəaliyyət göstərirdi.

Qubadlıda 111 mədəni-maarif müəssisəsi, o cümlədən, 60 kitabxana, 10 mədəniyyət evi, 28 klub, 125 ticarət, 96 iaişə obyekt, 8 avtomat stansiya, 33 səhiyyə müəssisəsi, 56 həkim, 511 tibb işçisi, 4 xəstəxana, 5 həkim ambulatoriyası, 54 feldşer-mama məntəqəsi, 4 aptek 1 mərkəzi, 82 kənd kitabxanası xalqa xidmət edirdi.

Cəbrayıl rayonunun ərazisi 1049 km² olmaqla erməni faşizminin təcavüzü nəticəsində, ilkin hesablamalara görə rayona 13,928 mlrd ABŞ dolları ziyan dəymişdir. Cəbrayıl rayonu ərazisində yaşı 400-500 il olan 14 iri diametrlili çinar ağacı, 104 kəhriz və 99 bulaq var idi. Cəbrayıl rayonunun iqtisadiyyatı əsasən sement istehsalı üçün qiymətli xammal, mərmər, başqa tikinti materialları, dəmir filizi və hətta neft yataqlarının olduğu güman edilir. Cəbrayılda heyvandarlıq, üzümçülük, baramaçılıq, pambıqçılıq, xalça toxuculuğu geniş təşəkkel tapmışdır. İşğaldan əvvəl Cəbrayıl rayonunda 60 min tondan çox üzüm istehsal olunurdu. Rayon ərazisində işğaldan əvvəl üzümün ilkin emalı üçün zavod, tikiş, xalça və cihazqayırma sexləri, bütövlükdə isə 8 sənaye obyekt mövcud idi və rayonun ərazisindən Araz çayı axır.

Füzuli rayonunun ərazisi 1386 km², əhalisi 144 min nəfər, 2 şəhər, 16 qəsəbə, 82 kənddən ibarətdir və rayonun ərazisindən Quruçay, Köndələnçay, Qozluçay, Çərəkən və Araz çayları axır. Füzuli rayonunda əsasən heyvandarlıq, taxılçılıq, bostan-tərəvəz, pambıqçılıq, şəkər çuğunduru, üzüm və meyvə istehsalı ilə məşğul olurlar. Qeyd edək ki, rayon ərazisinin 70%-i kənd təsərrüfatına yararlı sahələrdir və 16 təsərrüfatda islahat aparılmış, bir ailəyə orta hesabla 0,40ha olmaqla 5437 ailəyə 8804 ha torpaq sahəsi paylanmışdır.

Ağdam rayonunun əhalisi 174575 nəfər, onlardan 59261 nəfər şəhərdə, 115314 nəfər

isə kənddə yaşayır. İşğaldan əvvəl rayonda 54 tibb müəssisəsi, 79 mədəniyyət ocağı, 15 şərab zavodu, 1 şampan zavodu, 10 istirahət mərkəzi fəaliyyət göstərmişdir. Ağdam rayonunun iqtisadiyyatında işğaldan əvvəl dəzgah avadanlıqları, aerokosmik və rabitə cihazları, metiz-furnitur, traktor və avtomobil təmiri, asfalt, konserv, yağ-pendir, barama toxumu, pambıq, şərab və mexanikləşdirilmiş çörək zavodları, xalça fabriki, taxıl məhsulları, tikinti materialları, 2 dəmiryolu voğzal və aeroport, avtomobillərə texniki xidmət stansiyaları, məişət xidməti kombinatı, elektrik şəbəkəsi, kənd təsərrüfatının mexanikləşdirilməsi və elektriklişdirilməsi, musiqi texnikumu, 1700 ha meşəlik, 91,3 ha kənd təsərrüfatına yararlı torpaq sahəsi var idi. Rayonda pambıqşılıq, üzümçülük, heyvandarlıq da inkişaf etmişdir.

Xocavənd rayonunun ərazisi 1458 km², əhalisi 41725 nəfərdən (onlardan 10648 nəfər Azərbaycanlılardır) ibarət olmaqla burada 1 şəhər (Xocavənd), 2 qəsəbə (Hadrut və Qırmızı Bazar). 81 kənd mövcuddur. Rayonun 10 kəndində erməni təcavüzkarları 1723 yaşayış evini yandıraraq və əmlaklarını talan edilmiş, 47 sənaye. 144 kənd təsərrüfatı obyektini viran olunmuş, 4 məktəbəqədər tərbiyə ocağı, 32 səhiyyə müəssisəsi, 59 mədəniyyət obyektini, 10 tarixi abidə dağıdılmışdır.

Xocavəndin faydalı qazıntılarına üzlük daşı, tikinti daşı aiddir, üzümçülüğü və yaşıl marmarı çox məşhurdur. Rayonda üzümçülük, quşçuluq, bostançılıq, taxılçılıq, tərəvəzçiliklə məşğuliyəti vardır.

Şuşada erməni işğalı nəticəsində 7 məktəbəqədər uşaq müəssisəsi, 22 ümumtəhsil məktəbi, Mədəni Maarif və Kənd Təsərrüfatı texnikumları, orta ixtisas musiqi məktəbi, 8 mədəniyyət evi, 22 klub, 31 kitabxana, 2 kinoteatr, 8 muzey, Şərq musiqi alətləri fabriki məhv edilmişdir. Şuşanın həyatında heyvandarlıq əsas yer tutur və kənd təsərrüfatına yararlı torpaqlar 20,9 min ha, ondan 3,8 ha şum yeri, 16,7 min ha otlar təşkil edir.

Şuşada 5.2 min baş mal-qara, 15,2 min baş davar var idi və işğal nəticəsində ermənilər özünükiləşdirdilər. Şuşada istehsalat kombinatı, çörəkbişirmə müəssisəsi, məişət xidməti kombinatı, kurort ticarət müəssisəsi, Bakı “Radioquraşdırma” İstehsalat Birliyinin 1Nəli istehsalatı, Qarabağ ipək kombinatının 3Nəli toxuculuq sexi, elektrik şəbəkəsi, rayon maddi- texniki təchizat bazası, Şuşa tikinti birliyi, Təsərrüfatlararası tikinti idarəsi, Təmir tikinti idarəsi, Yol istismar idarəsi vəs. erməni terrorizmi nəticəsində məv edimişdir. Şuşada dünyada məşhur olan Turşsu yataqları mövcuddur.

Xocalı rayonunun sahəsi 0,94 km², əhalisi 24417 nəfər , 1 şəhər. 1 qəsəbə (Əsgəran). 50 kəndə malik olmuşdur. Xocalıda 1 tibb müəssisəsi, 59 mədəniyyət ocağı olmuş, erməni işğalı nəticəsində tamamilə yerlə yeksan edilmiş və qətlə törədilmişdir.

Xankəndinin sahəsi 8 km², əhalisi 53,3 min nəfər, Kərkicahan qəsəbəsində isə 2 min nəfər yaşayır Yüngül və yeyinti sənayesi inkişaf edib Xankəndində elektrotexnika, avtomobil təmiri, asfalt- beton zavodu, mebel fabriki, tikinti materialları, sənaye, istehsalat və tədris kombinatı, 3 sovxoz və 1 kolxoz mövcuddur.

Azərbaycanın işğaldan azad olunmuş ərazilərində bərpa və yenidən qurma işlərini həyata keçirərkən dünya təcrübəsindən bəhrələnərək dəymiş ziyanın hesablanması həyata keçiriləcəkdir. Bu funksiyaları ölkə Prezidentinin yaratdığı Komissiya yerinə yetirəcəkdir ki, bu komissiyada müəyyən funksiyalar həvalə olunacaqdır.

Yerinə yetiriləcək funksiyaların izah edilməsi üçün iqtisadi ədəbiyyatda [3] “mitiqatsiya” (ingilis. mitigation) terminindən istifadə edilir. Bu məfhum özündə müharibənin nəticələrinin aradan qaldırılması və regionun yenidənqurulması üçün zəruri olan bütün kompleks tədbirləri özündə birləşdirir. Kompleks mitiqatsiya tədbirlərinin əsas funksional məzmunu müharibədən sonrakı rejimdir, fəaliyyətin bütün sonrakı aspektlərini əhatə etməklə, daha çox işin görülməsi və vəsaitlərin sərfini özündə ehtiva edir. Bu isə öz

növbəsində idarəetmənin səmərəliyi məsələsini gündəmə gətirirki, o da çoxlu sayda dövlət və qeyri-dövlət təşkilatlarının işinin koordinasiyasının təmin edilməsini aktuallaşdırır. Çoxlu təşkilat və şəxslərin bu işə cəlb edilməsi stress vəziyyəti yaratmaqla tam informasiyaya malik olma şəraitində səmərəli ola bilər. Bunun üçün bütün görüləcək işlərin əvvəlcədən monitorinqini aparmaq üçün xüsusi komissiya yaradılır, beynəlxalq ekspertləri də dəvət etməklə regiona və ölkəyə dəyən ziyan hesablanır.

Mitiqatsiya fəaliyyətində bütün iqtisadi, daha doğrusu ekoloji-iqtisadi-sosial məsələlərin həllini təmin və informasiya bazasının əsasını təşkil edən iqtisadi ziyanın hesablanmasına yönəlmiş qiymətləndirmə mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

İqtisadi ziyanın düzgün hesablanmasından Beynəlxalq məhkəmədə təcavüzkar ölkə tərəfindən (Ermənistan) Azərbaycana ödəniləcək kompensasiyanın miqdarı, habelə konflikt regionunda bərpa işlərinin həyata keçirilməsi üçün logistika məsələlərinin düzgün həlli, onun maliyyələşdirilməsi və s. məsələləri bilavasitə asılıdır. Ziyan göstəricisi, istehsal vasitələri və yerinə yetiriləcək işlərin keyfiyyətinin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi üçün əsas etalon göstəricidir.

Bununla bərabər müharibədən sonra konflikt regionuna dəyən ziyanın təyin edilməsi ən çətin və mürəkkəb məsələlərdən biridir. Fikrimizcə bu ziyan müxtəlif istiqamətləri nəzərə almaqla hesablanır: regionun meşə, çay, torpaq sahələrinə dəyən ziyan; regionda fəaliyyət göstərmiş ev təsərrüfatı, fermer təsərrüfatı, müəssisə və təşkilatlara dəyən ziyan; mədəni-maarif, tarixi abidə, təhsil, səhiyyə təşkilatlarına dəymiş ziyan; müharibə ilə əlaqədar o regionların işğalçı dövlət tərəfindən zəbt edilməsi ilə əldə olunmayan məhsul (əldən buraxılmış imkanlar) görə dəymiş ziyan; müharibə dövründə həmin regionlarda məhsul istehsalının artırılmasına yönəldilən tədbirlərin yerinə yetirilə bilməməsi ucbatından əlavə məhsul istehsalının mümkün olmaması səbəbindən dəyən ziyan; zəbt olunmuş rayonlarla kooperasiya əlaqəsində olan müəssisə və təşkilatlarda işgalla əlaqədar müqavilənin yerinə yetirilə bilməməsi ucbatından dəyən ziyan; heç bir şeylə kompensasiya edilə bilməyən insanlara dəyən mənəvi ziyan. Erməni qəsbkarları məhz yuxarıda sadələdiyimiz ziyanı Azərbaycan Respublikasının müharibə zonasındakı və ondan kənar zonalardakı regionlara vurublar. Təbiidirki, dünya ədəbiyyatında müharibə dövründə vurulan ziyanın hesablanması üçün yanaşmalar mövcuddur [1-3].

Məhz bu baxımdan həmin iqtisadi regionlarda 2020-ci il noyabrın 8-nə qədər keçən dövrdə Azərbaycanın itirilmiş potensialını hesablanması çox vacib problemdir. İşğal dövründə Azərbaycanın itirdiklərinə nəzər yetirək: baxılan regionlarda şəhər, qəsəbə və kəndlərin yerlə yeksan edilməsi, bu regionlarda bütün infrastrukturların məhv edilməsi, bu regionlarda torpağın vəhşicənə istifadəsi, bu regionlarda meşə massivi, su hövzəsinə vurulan ziyan, bu regionlarda yaşayan insanlara düzəldilməsi mümkün olmayan vurulmuş mənəvi ziyan.

Bu ziyanlar tək-cə yuxarıdakılarla məhdudlaşmır. Beləki, adlarını çəkdiyimiz və işğalda olan iqtisadi regionlarımıza aid torpaqlar Azərbaycanın ən münbit ərazisidir. Məhz bu ərazilərdən hər il min tonlarla kənd təsərrüfatı məhsulları istahsal edilir, insanların məşğulluğu məsələsi həll edilirdi. İşğal dövründə bu məhsullar Azərbaycan insanının rifahına qulluq etmədiyi üçün bunlar əldən verilmiş imkanlara aid edilir ki, bu da ölkə büdcəsinə çatmayan hissədir.

Bütövlükdə işğal ərazisində yerləşən su elektrik stansiyaları, xammal-material ehtiyatları ermənilər tərəfindən mənimsənilmiş, bu ərazilərdə olan kurort-sağlamlıq müəssisələri bu illər ərzində ermənilərin nəzarətində olmuşdur. İşğal olunmuş ərazilərimizdə bu illər ərzində ermənilərin mənimsədiyi qızıl, mineral su və digərləri haqqında aşağıdakıları demək olar: işğal olunmuş ərazilərdə 155 növ müxtəlif faydalı qazıntı yataqları, o cümlədən

5 qızıl (ehtiyatı 132,6 ton; 6 civə (1898,4 ton); 2 mis; 1 qurğuşun (37,3 min ton); 19 üzük daşı (432 min m³); 10 mişar daşı (189 mln m³); 4 sement xammalı (147mln108 min ton); 13 müxtəlif növ tikinti daşları (57 mln 965 min ton); 1 soda istehsalı üçün xammal (129 mln 833 min m³ əhəngdaşı); 21 pemza və vulkan gili (2 mln 144 min m³); 10 gil (23mln 243 min m³); 9 qum-çınqıl (96 mln 987 min ton); 5 tikinti qumu; 9 gips, anhidrid və gəc; 1 perilit (4 mln 473 m³ perilit); 1 obsodion; 3 vermikulit; 14 əlvan və bəzək daşları (əqiq, yəşəm, oniks, cad, pefritoid və s.) yataqları yerləşir [2].

Məhz bu sərvətlərimiz ermənilər tərəfindən son 30 ilə yaxın dövrdə mənim-sənilməmişdir.

Ancaq bu işğal daimi ola bilməzdi, beləki, Azərbaycan Respublikası heç vaxt bu işğalla barışa bilməzdi. Uzun illərcə aparılan danışıqlar, bəhrə vermədiyi üçün Azərbaycan hər b yolunu seçdi və qısa bir müddətdə, Ali Baş Komandan İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə rəşadətli ordumuz 44 gün ərzində işğalda olan torpaqlarımızı işğaldan azad etdi və tarixi sərhədlərimiz bərpa olundu. Bəs postkonflikt dövründə nə ediləcək, hansı işlər yerinə yetiriləcək?

Bu çox çətin, böyük məsrəflər tələb edən və eyni zamanda çıx qürur verici bir prosesdir. Azərbaycan vətəndaşının əzmkarlığı ilə işğaldan azad olunan ərazilər qısa müddətdə bərpa olunacaqdır. Bu işlərin həyata keçirilməsində hansı məsələlər həll olunmalıdır. Fikrimizcə, işğaldan azad olunan torpaqlar ilk növbədə minalardan təmizlənməlidir, adətən minalanmış torpaqların xəritəsi məğlub olan ölkə tərəfində qalib ölkəyə verilməlidir. Lakin erməni xisləti bu məsələnin həllindədə militarist bir mövqe sərgiləyir. İkincisi, minaların təmizlənməsindən sonra infrastruktur obyektlər bərpa olunmalı, bütün kommunikasiyalar işə düşməlidir. Bundan sonra ayri -ayri rayon və kəndlərdə məcburi köçkünlərin öz ata-baba yurdlarına qaytarılması və özəlləşdirmə məzələsi həll olunmalı, insanlar torpaq sahələri ilə təmin olunmalıdır. Bundan sonra isə bölgələrdə sahibkarlıq subyektlərinin yaradılması və inkişafı üçün ssudaların verilməsi məsələsi həll olunmalı, istehsal olunan məhsulların tedarükü və emalı üçün müvafiq infrastruktur qurulmalıdır. Daha sonra uyğun yerlərdə sənaye obyektlərinin işə salınması məsələsi həll olunmalıdır, yəni təbii resursların hasil edilməsi və onun emalı. Bərpa edilmiş bölgələrdə məşğulluq məsələsi həll edilməli, insanı torpağa “bağlamaq” üçün müvafiq işlər görülməlidir. Fikrimizcə, aşağıdakı sahələrə üstünlük verilməlidir: heyvandarlıq, arıçılıq, baramaçılıq, bitkiçilik, tütün və buğda istehsalı, sənaye müəssisələri, o cümlədən kənd təsərrüfatı və sənaye üzrə emal müəssisələri.

Postkonflikt dövründə bərpa olunmuş iqtisadi regionlarda Milli Elmlər Akademiyasının müvafiq Elmi-Tədqiqat institutlarının filiallarının açılması (aqrar, informasiya və s) həm məşğulluq, həm də tədqiqat obyektinə yaxınlıq baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Çox mühüm məsələlərdən biri də bu bölgələrdə universitet və ya onların filiallarının açılmasıdır.

Bəs işğaldan azad olunandan sonra bu ərazilərdə hansı işlərin yerinə yetirilməsi prioritet təşkil edir:

- ilk növbədə bu ərazilərin minalardan təmizlənməsi;
- həmin ərazilərdə infrastruktur obyektlərinin inşası;
- insanların hissə-hissə o yerlərə köçürülməsi.

Burada həyatın bərpa edilməsi və perspektiv inkişaf üçün daha nə etmək lazımdır:

- bu ərazilərdə özəlləşdirmənin aparılması;
- yeni iş yerlərini açılması məsələlərinin həlli;
- burada yaşayıb çalışacaq insanlardan 5 il müddətində gəlir vergisindən azad edilməsi;

- insanların bu ərazilərə axınını təşkil etmək üçün onları əmək haqlarına əlavələrin edilməsi;

- müxtəlif universitetlərdən təyinatla bu ərazilərə gənc mütəxəssislərin cəlb edilməsi. Burada bir məqama fikir vermək lazımdır: indiki qaydaya görə pedoqoji ixtisasları bitirən məzunlar bu və ya digər məktəbdə boş qalan yerlərə imtahan verməklə yerləşdirilirlər. Fikrimizcə, işğaldan azad olan ərazilərdə universitetin verdiyi təyinat əsas götürülərək işə qəbul həyata keçirilərsə bu daha məqsədamüvafiq olar. Bir məqamada baxaq: təyinatla işğaldan azad olunmuş ərazilərdə işləməyə gələn gənc mütəxəssislərə Bələdiyyə torpaqlarından ev tikmək üçün sahə ayırmaq, evin tikintisini müxtəlif qurumlara həvalə etməklə gəncləri bu torpaqlara bağlama mexanizmini həyata keçirmək. Əgər gənc mütəxəssis digər gənc mütəxəssislə ailə həyatı qurarsa onların sosial məsələlərinin həll edilməsi növbədənkənar həyata keçirilməlidir.

- bu ərazilərdə bitkiçilik, heyvandarlıq, əkinçilik, arıçılıq, baramaçılığın xüsusi olaraq inkişaf etdirilməsi üçün şəraitin yaradılması (fermer təsərrüfatı, icmalar və s.)

- Bakı şəhərində yerləşən universitetlərin işini yüngülləşdirmək, regionların inkişafını təmin etmək məqsədilə işğaldan azad olunmuş ərazilərdə 2 universitetin yaradılmasını təklif edirik: birinci universitet Ağdamda açılsın. Nə üçün məhz Ağdam? Əlbəttə yaxşı olardıki bu universiteti bizim mədəniyyət mərkəzimiz olan Şuşada açaq. Lakin Şuşanın ərazisi məhduddur və müsir universitet qurularkan orada kompusların tikintisi də nəzərə alınır və buna görə də Ağdamı seçirik. Bu universitet Ağdam, Tərtər, Bərdə, Xocavəndin bir hissəsi, Füzulinin bir hissəsi, Beyləqanın bir hissəsi, Xankəndi, Xocalı, Şuşa, kəlbəcərin bir hissəsinin və digər rayonların məzunlarının təhsil alması üçün nəzərdə tutulur. Bu universitetlərdə həmçinin Respublikamızın bu və ya digər universitetlərində çalışan professor-müəllim heyətinin də çalışacağını qeyd etmək lazımdır. Nəhayət Ağdamda yaradılacaq universitetin adının “QARABAĞ” olmasını təklif edirik. İkinci universitetin Cəbrayıl da açılmasını təklif edirik və bunu belə əsaslandırırıq: əvvəla Cəbrayıl da universitet üçün kompus tikilməsinə əla şərait vardır; ikincisi Cəbrayıl mənfur düşmənimiz ermənistandan xeyli uzaq məsafədədir; üçüncüsü Cəbrayıl da Cənubi Azərbaycanla bizi bağlayan yeganə “XUDAFƏRİN” körpüləri varki bu da çox simvolikdir. Bu universitetdə Cəbrayıl, Beyləqan rayonunun bir hissəsi, Füzulinin bir hissəsi, Xocavəndin bir hissəsi, Qubadlı, Zəngilan, Laçın, Kəlbəcərin bir hissəsi, Naxçıvan Muxtar Respublikası və nəhayət Cənubi Azərbaycandan olan soydaşlarımız təhsil ala biləcəklər. Universitetin adının isə “XUDAFƏRİN” olmasını təklif edirik.

Bütün sadaladıqlarım və söyləmədiklərim fikirlərin hamısını həyata keçirilməsi işğaldan azad olunmuş torpaqlarımızda həyatın öz axarına düşməsi və bütövlükdə Azərbaycan adlı məmləkətin dünyada söz sahibi olacağına hamımızda inam yaradır.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Агаева Г.Г. Регулирование формирования и использования ресурсного потенциала аграрного сектора экономики / Дисс. на соиск. к.э.н. Махачкала: ИСЭИ ДНЦ РАН, 1998, 176 с.
2. Багомедов М.А. Причины кризиса мировой и российской экономики и меры выхода // РППЭ, 2009, с. 248-259
3. Вакарев А.А. Методические подходы к определению экономического ущерба от чрезвычайных ситуаций для региональной экономики // Вести Волгоградского государственного университета Сер.3, Экономика, Экология, 2011 №1 (18), с.54-60
4. Osman Nuri Aras, Elçin Süleymanov Azərbaycan iqtisadiyyatı // Bakı: “Şərq və Qərb” mətbəəsi, 2016, 412s.

5. [5.http://www.iqtisadiyyat.org/news/işğal_olunmuş_ərəzilərin_azad_edilməsi_Azərbaycan_iqtisadiyyatına_nə_vəd_edir-1059](http://www.iqtisadiyyat.org/news/işğal_olunmuş_ərəzilərin_azad_edilməsi_Azərbaycan_iqtisadiyyatına_nə_vəd_edir-1059)

Ганимат Сафаров
Сабина Садыгова

**О РЕШЕНИИ ЭКОНОМИЧЕСКИХ-ЭКОЛОГО-СОЦИАЛЬНЫХ ВОПРОСОВ
НА ТЕРРИТОРИЯХ АЗЕРБАЙДЖАНА, ОСВОБОЖДЕННЫХ ОТ ОККУПАЦИИ**

РЕЗЮМЕ

В первые годы независимости внутренние междоусобицы в республике и разрыв экономических отношений с союзными республиками создали в стране спад. Именно в такое время перед Великим Лидером Гедаром Алиевым, пришедшим к власти во второй раз, встал вопрос о том, как возродить экономику страны. Как человек, долгие годы руководивший Азербайджанской Республикой, Гейдар Алиев нашел ответ на этот вопрос в развитии нефтяной промышленности. Однако инфраструктура в этой отрасли сохранилась частично и работали высококвалифицированные кадры.

Важным и большим фактором, оказавшим негативное влияние на развитие страны, стала оккупация наших территорий ненавистной Арменией с целью осуществления своей оккупационной политики в Нагорном Карабахе.

Цель – посмотреть экономический потенциал освобожденных территорий, определить упущенные возможности и направления строительных работ в постконфликтных условиях.

Использовались методологически-исторический, группировочный, сравнительный методы.

Результаты исследования – восстановление существующего экономического потенциала в оккупированных зонах, определены направления его влияния на развитие экономики Азербайджана и вопросы, которые важно сделать в этих областях.

Ключевые слова: *Азербайджанская Республика, оккупация, Нагорный Карабах и прилегающие районы, упущенные возможности, освобождение земель от оккупации*

Qanimat Safarov
Sabina Sadiqova

**ON THE SOLUTION OF ECONOMIC-ECOLOGICAL-SOCIAL ISSUES
IN THE TERRITORIES OF AZERBAIJAN FREED FROM OCCUPIATION**

ABSTRACT

In the early years of the republic's sovereignty, internal intrigues and the termination of economic ties between the union republics led to stagnation in the country. Coming to power for the second time. General national Leader Heydar Aliyev, as a person who has been leading the country for a long time, found the answer to this question: we must start with the oil industry. Since this industry had a good infrastructure and highly qualified personnel worked there.

One of the negatively and strongly influencing factors on the development of the country was the separatist actions of Armenia in Nagorno-Karabakh with the aim of seizing lands.

The goal is to look at the economic potential in the liberated territories, to determine the missed opportunities and directions of construction work in post-conflict conditions.

Methodology – historical, grouping, comparison methods were used.

The results of the research – restoration of the existing economic potential in the occupied zones, the directions of its impact on the development of the economy of Azerbaijan and the issues that are important to be done in these areas have been determined.

Key words: *the Republic of Azerbaijan, seizure, Nagorno-Karabakh and adjacent areas, missed opportunities, liberation of lands from invaders*